

KARADENİZ'DE ÇAY VE FINDIK ÜRETİMİNDE GÖÇMEN İŞGÜCÜNÜN ETNİKLEŞME SÜREÇLERİ

Uygar Dursun YILDIRIM*

ÖZET

Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de artan mülteci ve göçmen sorunlarının beraberinde getirdiği sorunlardan biri de enformel sektörlerde kayıt dışı çalışan göçmen işgücünün yaygınlaşmasıdır. Özellikle Türkiye’de tarım sektörü aile emeğine dayalı üreticilik yerine Güneydoğu, Gürcistan ve Suriye gibi çeşitli bölge ve ülkelerden gelen ucuz işgücünün giderek önem kazandığı yeni bir karakter kazanmaktadır. Bu durum Türkiye’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Karadeniz’de çay ve fındık tarımının işgücü özelliklerinde büyük bir dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bölge dışından gelen düşük ücretlerle çalışan göçmen işgücünün üretimde önemi artarken aynı zamanda Karadeniz’in tarımsal alanları Kürtler, Gürcüler ve Suriyeliler gibi farklı ülke ve etnik aidyetlerden gelen işgücünün bir araya geldiği yerler haline gelmektedir. Çalışmada bu işgücünün işçileşme ve etnik temas, karşılaşma ve ayrışma süreçleri arasındaki karşılıklı etkileşimler ele alınmıştır. Sınıfsal konumlar kadar etnikleşme süreçlerine bağlı algılar, söylem ve pratiklerin de göçmen işgücünün içinde bulunduğu, maruz kaldığı dezavantajları şekillendirdiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göçmen işgücü, sınıf ilişkileri, etnikleşme süreçleri

ABSTRACT

One of the main problems brought by the increasing refugee and immigration problems in the world and Turkey in recent years is the widespread migration workforce working in informal sectors. Especially in Turkey, the agriculture sector is gaining a new character where cheap labor from various regions and countries such as South-east, Georgia and Syria is increasingly important, instead of producing based on family labor. This situation brings about a great transformation in the labor characteristics of tea and hazelnut farming in the Black Sea as it is in other parts of Turkey. While the cheap migrant labor is increasing in production the agricultural areas of the Black Sea are becoming places where different countries and ethnic belongings like Kurds, Georgians and Syrians come together. In this study, the interactions between labor and ethnic contact, encounter and dissociation processes of this workforce were discussed. It has been found that perceptions, discourses and practices related to the processes of ethnicity as well as class positions shape the disadvantages that the migrant workforce is exposed to.

* Dr., İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Hukuk Müşavirliği, uygarr@yahoo.com

Keywords: Migrant workforce, class relations, ethnicization processes.

Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de yoğunlaşan göçmen ve mülteci akışının beraberinde gündeme getirdiği sorunlardan biri de güvencesiz ve kayıt dışı çalışan göçmen işgücünün yaygınlaşmasıdır. Göçmen işgücü çalıştırma pratikleri kapitalizmin erken dönemlerinden bu yana özellikle tarım, madencilik, inşaat gibi sektörlerde varlığını sürdürmektedir. Ancak son 20-30 yıllık süreçte dünyanın birçok bölgesinde yaşanan savaşlar, ekonomik krizler ve tarımda yaşanan çözümler gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak sermayenin yoğunlaştığı ve istihdam açığı yarattığı bölgelere doğru işgücü akışı hızlanmaktadır. Ayrıca genellikle düşük ücretlerle, güvencesiz ve kayıtdışı biçimde enformel sektörlerde çalışan bu işgücünün yöneldiği yerlerde etnik, ırksal farklılaşma ve çatışmalar daha belirgin ve görünür hale gelmektedir. Diğer bir deyişle işgücü göçünün yöneldiği mekânlar özellikle kapitalizmin neoliberal döneminde yoğun sınıfsal farklılaşma ve çatışmaların görünürleştiği yerler haline geldiği gibi bu süreç beraberinde etnik, ırksal, dinsel, kültürel karşılaşma, kutuplaşma ve çatışmaların açığa çıktığı bir zemin haline gelmektedir. Toby Shelley’nin son dönemde küresel ekonominin ve neoliberalizmin önemli bir girdisi haline gelen göçmen emeğinin sahip olduğu etnik aidiyetlere ilişkin betimlemesi oldukça çarpıcıdır;

“Marketten aldığınız meyve salatası Portekizli işçilerce toplanmış, Brezilyalılarınca paketlenmiştir. İş çıkışında içtiğiniz birayı Slovakyalılar servis eder. Çin restoranındaki işçiler Guangdong Bölgesi’nden gelmiş olmalıdırlar. Sabahın ilk ışıklarıyla otobüslerde duyduğunuz sesler muhtemelen Latin Amerikalı ya da Batı Afrikalı temizlikçilerdir. İnşaatlardan gelen sesler Polonya’dan gelen işçilere aittir. Hemşireler Filipin’den, doktor Gana’dan, güvenlik görevlisi de Kürttür (Shelley 2007: 1).”

Mal ve hizmet üretiminde farklı ulus ve etnik aidiyetlere mensup alt sınıfların bir araya geldiği, karşılaştığı ve görünürleştiği oldukça canlı ve çeşitlilik gösteren bir tablonun ortaya çıktığını görüyoruz. Diğer bir deyişle meta üretimi sürecinin beraberinde getirdiği çeşitli sonuçlardan bir diğeri de, sınıf ilişkileriyle etnikleşme süreçlerine bağlı pratiklerin sosyal yapının iç içe geçen bir özelliği haline gelmesidir. Bu çerçevede çalışmada sınıf ilişkileri ve etnikleşme süreçleri arasındaki açığa çıkan etkileşimler ve bu etkileşimlerin göçmen işgücünü nasıl etkilediği sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Karadeniz’in önde gelen illerinde sürdürülen çay ve fındık üretiminde bir araya gelen farklı etnik ve ulus aidiyetlerinden gelen çeşitli göçmen işgücü kesimlerine ait çeşitli raporlar ve saha araştırmalarından elde edilen veriler bu sorular etrafında çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışma ve yaşam koşulları bakımından göçmen işgücünün içinde bulunduğu dezavantajlar sınıfsal, etnik ve toplumsal cinsiyet ilişkileri içindeki konumlarına bağlı olarak devlet, emek piyasası ve genel olarak toplum içindeki eşitsiz ve korumasız konumlarından kaynaklanmaktadır. Çalışmada göçmen işgücünün içinde yer aldığı dezavantajlı konumun nasıl ortaya çıktığı bu işgücünün içinde bulunduğu sınıf ilişkileri ve etnikleşme süreçleri açısından ele

alınmış olup toplumsal cinsiyet ilişkilerinin beraberinde getirdiği eşitsizlikler başka bir çalışmanın konusu olarak belirlenmiştir.

Çalışmada öncelikle dünyada göçmen işgücünün içinde bulunduğu etnikleşme süreçlerini kavramsallaştıran çeşitli kuramcılarının yaklaşımları özetlenerek ele alınacaktır. Daha sonra çeşitli rapor ve saha araştırmalarından elde edilen veriler yardımıyla göçmen işgücünün fındık ve çay sektörü içindeki konumları yanında çeşitli algı, söylem ve pratikler aracılığıyla inşa edilen etnikleşme süreçleri somut olarak ortaya konacaktır. Daha sonra Anthias ve Yuval-Davis'in bu tip karmaşık oluşumları çözümlmek için önerdiği gibi belirli bir etnisitenin belirli bir sosyal formasyonda üretim tarzı ve emek kategorileri üzerindeki somut etkileri (Anthias ve Yuval-Davis 2005: 53), fındık ve çayda üretimindeki göçmen işgücü özelinde ele alınacaktır. Ayrıca kuramsal tartışmaların sağladığı imkânlarla fındık ve çay üretiminde yer alan göçmen işgücünü konu alan kısa bir tartışma yürüttükten sonra çalışma sonlandırılacaktır.

Göçmen İşgücünün Etnikleşme Süreçlerine İlişkin Çeşitli Yaklaşım ve Tartışmalar

19. yüzyılın Batı Avrupa ekonomilerinde tarımsal üretim, altın ve köle emeği çok önemli kabul ediliyordu. 17. ve 19. Yüzyılın ortalarına kadar Yeni Dünya'daki çiftliklerde ve maden ocaklarında meta üretiminin temelini teşkil eden köle taşımacılığı modern emek göçünün atası olarak kabul edilmektedir (Castles ve Miller 2008: 72). Kölelik sistemi "üç köşeli ticaret" temelinde düzenlenmekteydi. Batı Avrupa limanlarından silah ve çeşitli araç gereçler yüklenen gemiler Batı Afrika kıyılarına yanaşmakta kabile şeflerinden takas yöntemi veya zor yoluyla köleler alınarak Kuzey ve Güney Amerika kıyılarına, plantasyonlara götürülürlerdi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında kölelik yerini sözleşmeli işçiliğe bıraktı. Sözleşmeli işçilik sistemine geçişle birlikte Hindistan, Çin, Japonya gibi ülkelerden toplanan çok sayıda işçi; plantasyonlara, maden ocaklarına ve demiryolu inşaatlarına götürüldüler. Sözleşmeli işçiler, birkaç yıllık bir süre için geçerli sözleşmelerde oldukça düşük maaşlarla, kötü çalışma koşullarında, sert bir disiplin altında çalıştırılıyorlardı (Castles ve Miller 2008: 76). Bütün bu ücretli emeğe geçişin ilk örnekleri göçmen işgücünün kapitalizmin kuruluşunda büyük rol oynadığını gösteriyordu. Batı Avrupa kapitalistleri Afrika, Hindistan ve Güney Amerika gibi sömürgelerde çıplak şiddete dayanan egemenliklerini meşrulaştırmak amacıyla genellikle kültürel ve fiziksel farklılıklar arasında hiyerarşi kuran bir ideoloji olan ırkçılığa başvurdu. Kapitalizm, bir yandan sömürgeleri sahip olduğu işgücü, hammadde imkânlarıyla küresel ekonominin bir parçası haline getirirken işgücü kendi içinde ırk, etnisite ve kültürel farklılıklara dayalı bölümlenmelere uğruyordu. Dolayısıyla kapitalist gelişmenin erken dönemlerinden itibaren işgücünün sahip olduğu ırksal, etnik farklılıklar öne çıkarılmakta ve bu farklılıklar temelinde üretilen hiyerarşiler ucuz işgücünün kontrolünde ve egemenlik ilişkilerinin kuruluşunda önemli rol oynamaya başlamıştı. Diğer bir deyişle ırkçılık Afrika, Hindistan ve Güney Amerika gibi ülkelerin kaynaklarına yönelen Avrupa Burjuvazisinin ucuz

işgücü akışının ve sömürünün derinleştirilmesinde başvurduğu vazgeçilmez bir araç haline gelmişti.

Kapitalizmin tarihi kadar eski olan büyük nüfus hareketleri beraberinde sosyal bilimcilerin başa çıkmak zorunda kaldığı büyük teorik sorunlar doğurmuştur. Sanayi devriminin Avrupa toplumları üzerinde yarattığı büyük alt üst oluşlar üzerine kafa yoran erken dönem sosyologları modernleşmeyle birlikte etnisite ve ırk temelli kimlik ve bağlılıkların yok olup gideceğini savunuyorlardı (Sağır ve Akıllı 2004: 6). Daha sonra 1940'lı yıllarda Nazi Almanya'sında Yahudi Nüfusun ve Çingenelerin sistemli olarak soykırımı uğratılması, 1960'larda siyah nüfusun maruz kaldığı ırkçılık ve sosyal dışlanmaya bağlı olarak ayaklanması ve son dönemde eski sömürgelerden, Ortadoğu'dan Avrupa'ya yasadışı yollarla gelen göçmenlerle yaşanan bütünleşme sorunları sosyologları ırk, etnisite eksenli problemler üzerine yeniden düşünmeye itmişti. Eski sömürgelerden ve üçüncü dünya ülkelelerinden gelen göçmenler sistemin ucuz işgücü ihtiyacı sorununa bir yanıt oluşturduğu gibi aynı zamanda bu kesimler devletlerin aldıkları önlemlere ve asimilasyon politikalarına rağmen yerlilerce çoğu zaman hoş karşılanmayan etnik, kültürel, dinsel bağlılıklarını yeniden üretmekteydiler. Kısacası kitlesel göçlerin beraberinde getirdiği işçileşme ve etnikleşme süreçlerinin iç içe geçmesiyle oluşan karmaşık ilişki ağları ve bu etkileşimlere dayalı sınıf çatışmalarının, etnik dışlama ve ırkçılığın yaygınlaşması sosyal bilimcileri oldukça zorlayan sorun alanları haline gelmektedir. Göçler, sınıfsal kutuplaşma ve etnik, ırksal bölümlenmelerin oluşumu ilgili literatürde oldukça geniş bir yer tutmakla birlikte biz burada sınıf ve etnikleşme süreçleri arasındaki etkileşimleri irdeleyen belli başlı tartışmaları ele almakla yetineceğiz.

1940'lı yıllardan sonra hızlı bir gelişme evresine giren Batı Avrupa ve Amerika ihtiyaç duyulan işgücü için eski sömürgelerden, geç kapitalistleşen ülkelerden gelen göçleri kolaylaştırdı. Castells'e göre göçün yönü kapitalizmin az geliştiği bölgelerden kapitalizmin tekeli evresine girdiği bölgelere doğru gerçekleşmektedir. Az gelişmiş bölgelerden ya da ülkelerden gelen göçmenler için "sınıf fraksiyonu" kavramını kullanan Castells'e göre bu kesim ekonominin marjinal ve emek yoğun çalışan sektörlerinde iş bulabilmektedirler. Yasal konumları ve maruz kaldıkları politik-ideolojik izolasyon yabancı göçmenleri, organize olmak ve mücadele etmek konusunda zayıf bırakmakta baskıya daha açık hale getirmektedir (Castells 1975: 52-53). Göçmen emeği küresel rekabetin sürekli baskısını hisseden sektörler için büyük bir imkân haline gelirken, göçmenlerin geldikleri yerlerin kültürel, etnik, dinsel bağlılıklarını göç ettikleri ülkelerde yeniden üretmesi ulusal birlik, beraberlik ideolojisiyle kendisini inşa eden devletler için büyük sorunlar yaratmıştır. Sömürgelerde inşa edilen ve kapitalizm için ucuz işgücü sağlayan 'öteki'den farklı olarak ulusal sınırlar içinde kalan 'öteki' hala bir imkân olmasına rağmen ulus devlet açısından bir tehdit olarak da algılanıyordu. Batı Avrupa ülkelerinin aldığı göçmen profiline genel özellikleri şöyle sıralanmaktaydı;

“Gelenekleriyle, dinleriyle, kurumlarıyla farklı olan toplumlardan gelebilirler (örneğin kentli endüstriyel toplumlardan daha ziyade tarımsal-kırsal). Genellikle farklı dilleri konuşurlar ve kültürel pratikleri farklıdır. Fiziksel görünüş (deri rengi, özellikler ve saç tipi) veya kıyafet tarzı olarak gözle görülür biçimde farklı olabilirler. Bazı göçmen grupları belirli iş kollarında yoğunlaşırlar ve düşük gelir grubundaki insanların yaşadığı yerlerde ayrı bir yaşam sürerler. Göçmenlerin konumları özel yasal statülerle belirlenir: Yabancı ve vatandaş olmama. Farklılıklar, sıklıkla etnik köken ve ırk kavramlarıyla özetlenir. Göç, çoğu durumda, etnik azınlıkların uzun bir süredir var olduğu toplumlardaki ayrımları ve çatışmaları daha da karmaşıktırır (Castells ve Miller 2008 :19).”

Batı Avrupa ülkelerine gelen göçmenler çoğunlukla emek piyasasına ucuz işgücü olarak girerken aynı zamanda etnik, kültürel, dinsel olarak sistemle bütünleşememişler, entegrasyon ve adaptasyon sorunları yaşayan gruplar haline gelmişlerdir. Miles ve Satzewitch, Avrupa ülkelerine yönelen uluslararası göç hareketlerinin arka planında yer alan faktörleri sermaye birikim sürecine bağlı işgücü ihtiyacı ve bu süreçlerden bağımsız hareket edebilen ulus devlet inşa sürecinin karmaşık bir eklemlenmesi çerçevesinde ele almayı önermişlerdir (Miles ve Satzewitch 2007). Bu yaklaşım Batı Avrupa sermayesinin ucuz işgücü ihtiyacının 1940’lı yıllardan itibaren devletin uluslararası göçü düzenleme politikalarını belirlediği yönündeki ekonomi politik gelenek içinden gelen açıklamaların yetersiz kaldığını savunmaktadır. Miles ve Satzewitch, sermaye birikim süreçlerinin genişleme ve daralma evrelerinde açığa çıkan işgücü ihtiyacının devletin göç politikalarını etkilediğini kabul etmekle birlikte devletin ulus olma ve ulus inşa etme misyonlarından kaynaklı olarak göç politikalarının belirlenmesinde bağımsız, özerk davranabildiği üzerinde durmuş buna bağlı olarak göçmen meselesini siyasi, ideolojik bir mesele olarak ele almışlardır. Asya, Afrika ve Karayipler’deki sömürgeler, Akdeniz ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelenler göçmenlerin büyük bir kısmı mültecilerden oluşmakta devlet diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir yandan emek piyasasının ihtiyaçlarına göre göçmen politikalarını belirlerken diğer tarafta göçmenlerin ülkede kalabilmesini “İngiliz toplumunun saygıdeğer bir üyesi gibi davranmaları” koşuluna bağlamaktadır (Miles ve Satzewitch 2007: 324). Vasıfsız ve düşük ücretli işlerde çalışan işgücü göçü sermaye birikim süreçleri açısından bir imkân olduğu kadar aynı zamanda İngiliz Devleti için eski sömürgelerden gelen “siyah nüfusun çoğalması” ve entegrasyon sorunuydu. Diğer bir değişle göçmenler ucuz işgücü olarak sisteme içerildikleri gibi kurumsal düzeyde ve sosyal hayatta ‘siyah’ ve ‘öteki’ olarak görülüyorlardı.

Bonacich, gelişmiş kapitalist ülkelerde göçmenlerin içinde buldukları toplumla bütünleşme süreçlerinde açığa çıkan gerilimli ilişkileri, sınıf ilişkileri ve etnik bölümlenmeler arasında çapraz bağlantılar kurarak ele almaya çalışmıştır. Bonacich’e göre etnik grupların taşıdıkları özellikler doğal ve evrensel olmak yerine belirli tarihsel koşullarda var olmakta veya

sönümlenebilmektedir (Bonacich 1980). Bazı ülkelerde oldukça şiddetli geçen etnik çelişkiler bazı ülke örneklerinde hiç olmayabilir ya da sınırlı kalabilir. Avrupa ülkeleri örneklerinde görüldüğü gibi farklı etnik gruplar tamamen asimilasyona uğrayabilirler. Tazmania'daki soykırımda görüldüğü gibi bir etnik grup diğerini toplu olarak yok edebilir. Ayrıca belirli tarihsel koşullarda ortak atalardan gelmek veya ortak ilksel bağlılıklara sahip olmak etnik grup içindeki sınıfsal ilişki ve çelişkileri engellememektedir. Grubun kendi içindeki sınıfsal farklılaşma, kültürel bağlılıkları paramparça edebilmektedir.

"Etnik olarak daha farklı özellikler gösteren Amerika Birleşik Devletleri'nde farklı etnik gruplar içinde sınıf çelişkilerinin varlığı biliniyor. Beyaz işçiler çalıştıkları işletmelerde sahipleri 'beyaz' olan patronlara karşı grev yapıyorlar ve ortak kandan geldiklerine bakılmadan 'beyaz' patronları tarafından vuruluyorlar. Çin ve Yahudi iş adamları etnik kardeşlerini "sweatshop"larda sömürüyorlar ve işçilerinin bağımsız örgütlenme çabalarını baskı altına almaya çalışıyorlar (Bonacich 1980: 9)."

Bonacich'e göre kendi içinde doğal bağlılıklardan oluştuğu kabul edilen etnik gruplar, sınıfsal süreçlerce belirlenmekte ve en homojen görüldüğü anlarda bile kendi içinde eşitsiz mülkiyet ilişkilerine ve sosyoekonomik süreçlere bağlı olarak farklılaşabilmektedir. Ancak etnik cemaatleşme çabalarıyla grup bağlarının yeniden üretilmesi sayesinde grup içi sınıfsal çelişkilerin üstesinden gelinebilmektedir. Dikkatleri etnik grup içi sınıfsal ilişki ve çelişkilerden aynı sınıf içinde farklı etnik gruplar arası ilişkilere çevirdiğimizde Bonacich, şu tespitleri yapmaktadır; ulus devlet oluşumlarıyla doğrudan ilişkili olarak kamusal alanda bazılarının avantajlı ve meşru görüldüğü çeşitli etnik gruplar diğerleriyle ilişkiye geçtiklerinde çeşitli gerilimler doğabilmektedir. Meşru görülen ve avantajlı olan etnik gruplar önyargı ve ayrımcılık biçiminde diğer gruplara karşı negatif sonuçlar yaratabilmektedir. Ancak bu mutlak bir durum değildir. Etnik gruplar içinde buldukları toplumun içerme koşullarına bağlı olarak sınırlarını yeniden tanımlayabilmekte "ötekiyle" kurulan ilişkiler pozitif ve kapsayıcı da olabilmektedir (Bonacich 1980: 10-11).

Özellikle bazı etnik grupların ulus devletle ilişkilerinde avantajlı konumda olduğu durumlarda emek piyasası kendi içinde etnik olarak ikiye bölünebilmektedir. Söz konusu bölünme daha çok emek piyasasının, aynı işi yapan ancak ücretleri farklılaşan farklı etnik gruplardan oluşmasıyla ortaya çıkmaktadır (Bonacich 1972: 549). "Öteki" olarak görülen grup ücretler yanında ulaşım, barınma, eğitim, sağlık bakımı açısından daha olumsuz koşullarda çalışabilmekte ve işveren için daha düşük maliyetli işgücü imkânı sağlamaktadır. Bu durum farklı etnik grupların devletle ilişkilerindeki eşitsiz konumlarından ve bu eşitsizliğin doğurduğu toplumsal dezavantajlardan kaynaklanmaktadır. Göçmen işçiler için en aciliyet taşıyan sorun iş bulmaktır. Büyük bir kısmı kır kökenli olan göçmen işgücü çalışmaya gidecekleri yerlerde oluşan ücretleri bilmediklerinden daha düşük ücretler, iş koşulları konusunda istismara açıktırlar. Bunun yanında politik

olarak zayıf olmaları (Amerika'daki Meksikalı işçiler gibi) nedeniyle güç kullanımına ve olumsuz ücret pazarlıklarına açık hale gelmektedirler. Büyük bir kısmı ev konforunu terk etmeye hazır erkek işçilerden oluşsa da eğer aileleriyle geçici işçiliğe giderlerse düşük yaşam ve çalışma koşullarına razı gelmektedirler. Devlet karşısındaki eşitsiz konumları bu grupları emek piyasasında daha donanımsız, dezavantajlı hale getirmektedir.

Geçici işlerde çeşitli etnik gruplar halinde çalışan işçilerin emek piyasasındaki dezavantajlı konumları diğer tarafta yoğun rekabet ortamında faaliyet yürüten işverenler için aslında avantajdır. Bu kesimler rekabet koşullarında işverenlere ucuz ve uysal işgücü olarak büyük imkânlar sağlarlar. Bu nedenle işverenler için emek piyasasında etnik ayrımcılığın ileri boyutlara varması düşük maliyetli işgücüne ulaşım imkânlarının kısıtlanması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte işverenlerin emek piyasası içinde geçici göçmen işgücüne yönelmeleri emek piyasasını ikiye bölmekte ve beraberinde yeni çelişkiler doğurmaktadır. Göçmen işgücünün piyasaya girmesi ve işverenlerce tercih edilmesi emek piyasasında yüksek ücretler alan yerli işgücüne olan talebi azaltmaktadır. Yerli işgücünün ciddi bir işsizlik tehlikesiyle karşılaşmasıyla farklı etnik gruplar olarak belirginleşen göçmenlere yönelik etnik gerilimler ve sosyal dışlamayla kendisini gösterir. Bu durum özelinde etnisiteye bağlı sosyal dışlama ve ayrımcılık, işgücü içinde iş imkânları ve düşmeye başlayan ücretler konusunda yaşanan rekabetin bir ifadesi haline gelmiştir. Yüksek ücret alan yerli işgücü düşük ücretli kesimi dışlayarak belirli iş alanlarını kendi kontrolünde tutmaya çalışır (Bonacich 1972: 551-556). Bonacich'in açıklamaları işgücü göçleri ekseninde ortaya çıkan sınıfsal ve etnik kutuplaşmalar arasındaki karmaşık oluşumları çözümleme fırsatı vermektedir. Çalışma ve yaşam koşulları bakımından göçmen işgücünün içinde bulunduğu dezavantajlar etnik ve sınıfsal özelliklerine bağlı olarak devlet, işverenler ve diğer gruplar karşısındaki eşitsiz ve korumasız konumlarından kaynaklanmaktadır.

Wallerstein ırk, ulus ve etnik gruplar gibi oluşumları dünya ekonomisi içinde taşıdıkları işlevler açısından ele almıştır. Özellikle ırk ve ulus çeşitli mekânsal ölçeklerde kapitalist dünya ekonomisi içinde avantaj hakkı elde etmeye çalışan kesimlerin çıkarlarından doğmuşlardır. Wallerstein, kapitalist üretim ilişkileri içinde genel emek sömürsünün yanında emeğin de kendi içinde farklılaştığını, daha fazla sömürülen, daha düşük ücretli geçici işlerde çalışan çeşitli hane yapılarının oluştuğundan söz etmektedir. Kendi içinde proleter, yarı proleter kesimleri barındıran bu hane yapılarının olduğu her yerde etnik gruplar vardır. Devlet gayrimeşru görmesine rağmen etnik grup oluşumuna kapitalist üretim için sağladığı imkânlar açısından göz yumar. Etnikleşme, kapitalizmin çok temel bir tutarsızlığını artan sınıfsal eşitsizlikler karşısında soyut bir eşitlik varsayımı sorununu çözmeye yardım eder. Başka bir deyişle etnikleşme grup içi kültür aktarımı yoluyla hem kapitalizm için ucuz işgücü sorununu çözer hem de sınıfsal eşitsizlikleri görünmezleştirir. Wallerstein'a göre ırkçılıkta sermayenin ucuz işgücü

ihtiyacı denetleme işlevi gördüğü gibi uysal işgücü kaynağı olarak etnik cemaatlerin oluşumuna da neden olmaktadır.

“Sınır çizgileri her nasılsa esnek olan bir ırkçılık üç şeyi son derece iyi yapmaktadır. Belirli bir yer ve zamanda en düşük ücretli ve iktisadi olarak en az ödüllendirici rolleri alabilecek olanların sayısını o günkü ihtiyaçlara göre genişletmeye ya da daraltmaya olanak sağlar. Çocukları uygun rolleri oynamaları için bilfiil toplumsallaştıran toplumsal cemaatleri ortaya çıkarır ve onları sürekli olarak yeniden yaratır (Wallerstein 2000: 46).”

Wallerstein, ırkçılık ve etnikleşme süreçlerinin kapitalizmin ucuz ve uysal işgücü akışının oluşumu ve denetlenmesi açısından ele almış ancak bu süreçlerin ulus inşa süreçleri ve onun milliyetçilik ideolojisi ekseninde toplumdaki uzantılarıyla ilişkilerinde ortaya çıkan çelişkilerini çözümlemesine dâhil etmemiştir. Etnikleşme süreçleri ucuz işgücünün oluşumu, yeniden üretimi ve kontrolü süreçlerine indirgenmiştir. Meseleyi iktisadi süreçlere indirgeyerek açıklayan benzer açıklamalar Cox'tan gelmektedir. Cox'a göre ırksal hiyerarşilerin inşasının temelinde egemen sınıfların iktisadi çıkarları olduğunu öne sürülmektedir (1970). Irk ve etnisiteye dayalı ilişkiler mevcut sömürünün meşrulaştırılması amacını taşıyan sınıfsal çıkarların bir ifadesidir. Cox'a göre ırkçılık doğrudan kapitalist üretim ilişkilerinden doğmaktadır ve işgücünün daha hızlı metalaşması ve yoğun sömürülmesi amacını taşımaktadır. Irksal farklılaşma ve üstünlük bu sömürüyü meşrulaştırmaya yaramaktadır. Batı Avrupa kapitalistleri sömürgelerde ve siyasi olarak ayrılmış bölgelerde daha yoğun bir sömürü ve işçi sınıfını ikiye bölmek için ırkçı ideolojileri geliştirmiştir.

Robinson, “Siyah Marksizm” adlı çalışmasında Afrika'da ve diasporada siyahların koşullarını ve politik mücadelelerini ele alırken aynı zamanda sınıf analizlerinin merkezi önem taşıdığı Marksizmin eleştirisini yapmaktadır (Robinson 2000). Robinson'a göre kapitalizmin kapsamlı bir eleştirisini yapan Marksizm, kapitalizmin doğuş ve gelişme aşamasında feodal dönemin kültürel, felsefi mirasından hareketle inşa edilen “Beyaz” Batı Avrupalı Uygarlığı'nın bilgi kuramsal temellerinden kopmamıştır. Batı Avrupa devletleri inşa sürecinde Akdeniz'in Mısır, Afrika uygarlıklarından aldıkları kültürlerden kendilerini itinayla ayıkladılar ve ayrıksı, ırksal olarak saf, modernitenin inşası misyonunu taşıyan ulus devletler inşa ettiler. Buna bağlı olarak “İngiliz İşçi Sınıfı”, “İngiliz proletaryası” gibi kavramlar kendi içinde ırklar, kabileler, bölgesel farklılıklar ve bunlara bağlı çelişkiler barındıran İngiliz İmparatorluğu'nun ve kapitalizminin doğuşuna eşlik eden sosyal, tarihsel gerçeklikleri maskeleyerek yaradı (Robinson 2000: 42). Bu çerçevede işçi sınıfının ırksallaştırılması ve 'beyaz'lığın keşfi Avrupa'nın Afrika'yla ve Yeni Dünyanın emeğiyle karşılaşmadan çok önce gerçekleştirilmişti. Kapitalizm öncesinden kalan sosyal bölünmeler, yaşam alışkanlıkları kapitalist üretimde olduğu gibi, kendine özgü hassasiyetleri olan çeşitli gruplar halinde işçi sınıfı içinde de varlığını sürdürdü. Kavramın ifade ettiği gibi İngiliz işçi sınıfı hiçbir zaman kendi içinde tek bir sosyal, tarihsel gruptan oluşmadı. İskoçlar, Galler ve İrlandalı İşçiler bazı etnik, bölgesel

farklılıklarıyla “İngiliz” işçi sınıfının önemli parçaları haline geldiler. Kapitalist üretim tarzından ve üretim ilişkilerinden ve buna bağlı ideolojilerden doğan olumsuzluklar yanında işçi sınıfı arasında oluşan etnik ve ulusal farklılıklar, ırksal bölümlenmeler varlığını sürdürdü.

İngiliz işçi sınıfının sanayi devrimiyle birlikte gelen büyük yoksulluğa tepkisi sadece ekonomik talepler çerçevesinde anlaşılamazdı. Anglo-Sakson Şovenizminin gelişmesiyle kendisini gösteren İngiliz Ulusalçılığının erken formları yanında ırkçılığın belirli formları da İngiliz İşçi Sınıfının bilincini şekillendirmeye başladı. Prekapitalist sosyal ilişkilerin çözülmesiyle İskoç İşçilere yönelik etnosentrizm ve ırk düşmanlığı gelişmeye başladı. İngiltere işçi sınıfı ulusalçılığının gelişmesinin ardında başka bir ulusalçılık, İrlanda ulusalçılığının etkisi olmuştu. İşçi sınıfı arasında bu tür bölümlenmelerin oluşması ve varlığını koruması kapitalizmin 19. Yüzyılda sağladığı başarının önemli bir parçasını oluşturuyordu. Robinson'un İngiliz ve İrlandalı işçi sınıfı üzerine yaptığı tartışma ona evrensel bir proleter miti üzerine tartışma fırsatı vermektedir. Buna göre İskoç işçi sınıfı İngiliz sömürgeciliğinin popüler gelenekleri altında oluşurken İngiltere'nin “İngiliz” işçi sınıfı Anglo-Sakson Şovenizmi altında biçimlendi. İşçi sınıfı arasındaki ırkçı ideolojiler çerçevesinde oluşan bölünme İngiliz Burjuvazisi'ne düşük ücretleri ve İskoçlara yönelik olumsuz davranışları rasyonelize etme şansı verdi.

Avrupa ve Amerika'da ırkçı müdahaleye maruz kalan başka bir grup olan Siyah nüfus göç sürecinde bir yandan ilksel sermaye birikiminin girdisi olmaya giderken aynı zamanda yanlarında, gittikleri yerde kendilerini toplumsal olarak inşa etmeye yardım edecek Afrika'nın kültürel dünyasını da götürüyorlardı;

“Marks, emeği taşıyan gemilerin Afrika kültürünü, dil, düşünce, metafizik, alışkanlık, inançlar ve ahlakın değişik biçimlerini, karışımlarını taşıdığını anlayamadı. Bunlar insanların ayrılmaz parçalarıydı. Afrikalı işgücü gittiği yere geçmişini de beraberinde götürdü. Bu geçmiş onu, bilincinin, kavrayışının ilk öğelerini oluşturuyordu (Robinson 2000: 121-122).”

Kölelerin yanlarında götürdükleri sosyal bilinçleri daha sonra köleliğe, ırkçılığa karşı geliştirdikleri mücadelenin temel taşları haline geldiler. Bu çerçevede Robinson işçi sınıfının bileşenlerinden biri olan “siyahlığın” politik inşasına yönelik olarak çözümlemelerinde, Thompson'un İngiliz İşçi Sınıfı üzerine yaptığı çalışmada olduğu gibi insanların üretim ilişkileri içindeki konumları, evrensel bir işçi sınıfı kavramsallaştırması yerine işçi sınıfının kendi farklılıklarını nasıl inşa ettiği üzerinde durmaktadır. Sonuç olarak Robinson, ulus devletin ve toplumsal sınıfların oluşum süreçlerinde “beyaz”lığın ve çoğunlukla Afrika'dan gelen işgücü olarak “siyah”lığın inşasının homojen bir sınıf kavramsallaştırmasına izin vermediğini iddia etmektedir. Ayrıca Robinson'un yaklaşımında göçmen işgücü yaşamaya ve çalışmaya gittiği yerde salt bir ucuz işgücü yada entegre edilmesi gereken bir “uyumsuzluk” boyutuyla ele alınmamış aynı zamanda göçmenler kendilerini inşa kapasitesi olan özneler olarak ele alarak diğer yaklaşımlardan farklılaşmıştır. Göçmen işgücü çalışmaya gittiği yerlere kendine ait tarihsel dene-

yimleri ve kültürü de götürerek ulus devlete ve egemen işçi sınıfına karşı kendisini inşa etmekte bu durum kendi içinde homojen bir işçi sınıfı kavramsallaştırmasına izin vermemektedir. Etnikleşme süreçleri sadece ucuz işgücünün yeniden üretimi ve kontrolü çerçevesinde ortaya çıkmamakta aynı zamanda bu süreç göçmen işçi sınıfının çalışmaya gittiği yerde kendisine özgü tarihsel deneyim ve kültürle inşa süreciyle ilgilidir. Bu kendini oluşturma süreci devlet ve topluma ait ulusal, kültürel homojenleştirme çabalarıyla asimetrik bir ilişki anlamına gelmektedir.

Buraya kadar kısaca özetlenen tartışmalar ekseninde etnikleşme süreçlerinin sınıfsal süreçler etrafında çeşitli boyutlarıyla ele alındığını görüyoruz. Göçmen işgücünün çalışmaya ve yaşamaya gittiği mekânlarda hem bir imkân hem de bir tehdit, uyumsuzluk kaynağı olarak taşıdığı özellikler kuramcılar tarafından sıklıkla vurgulanmaktadır. Etnik gruplar kendi içinde sınıfsal olarak farklılaşabildiği gibi özellikle alt sınıflar içinde de etnik bölümlenmelerin ve buna bağlı dışlayıcı, ırkçı pratiklerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Yukarıdaki kimi tartışmalarda etnikleşme süreçleri salt kapitalizmin ucuz ve uysal işgücü ihtiyaçları çerçevesinde ele alındığı gibi ulus devletin inşa ve entegrasyon süreçlerine özerklik atfeden ve göçmen işçinin kendisini oluşturma dinamiklerine odaklanan çeşitli yaklaşımların açıklayıcı gücünün yüksek olduğunu görmekteyiz. Yukarıda Miles'tan yaptığımız aktarımlarda görüldüğü gibi ırkçılık ve etnik ayrımcılığın sadece işçi sınıfını kendi içinde bölmek ve sınıf sömürsünü artırmak gibi sınıf egemenliğinin bir işlevi olarak ele alınamayacağını altını çizmek gerekiyor. Sınıfsal egemenlik ilişkileri kadar bu ilişkilerden görece özerk dinamiklere sahip ulusun inşa ve entegrasyon süreçleri, göçmen işgücünün kendisini inşa süreçleri göçmen işgücünün içinde bulunduğu etkileşimleri şekillendiren çeşitli boyutlar haline geliyor.

Düşük ücretlerle çalışmaya hazır göçmen işçilerin göç ettikleri yerlerde belirli sosyal, kültürel özellikler gösteren ayrı gruplar halinde gündelik hayatta ve emek piyasasında görünürleşmeleri etnisite kategorilerinin inşasının koşullarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmada etnisite kavramı, insanların kendilerini ve diğerlerini "etnik" kişiler olarak nasıl etiketlendirdikleriyle doğrudan ilişkili olarak ele alınmıştır (Handelman 1977: 190). Göçmen işgücü belirli tarihsel toplumsal koşulların etkisiyle belirli etiketlerin içeriğini oluşturan söylemler, kalıplar ve uygulamalar eşliğinde grup içinden ve dışından etnik olarak inşa edilir. Bu inşa süreci bir karşıtlık ilişkisi içinde 'yabancıyı' tanımlar. Kültürel farklılaşma ve siyasi bölünmüşlük etnisitenin inşasında büyük rol oynamaktadır (Eriksen 2002: 70). Ayrıca Eriksen etnik kategorilerin oluşması için etnik ağların ve bunlara bağlı örgütlenmelerin oluşmasının şart olmadığından söz etmektedir. Algılar, söylemler ve çeşitli dışlayıcı pratikler ekseninde inşa edilen etnikleşme ve buna bağlı ırkçılık pratikleri yerel ölçekte kendisini gösteren temaslarda ortaya çıktığı gibi daha geniş ve ulusal ölçeklerde etkili politik süreçlerle doğrudan ilişkilidir (Solomos ve Back 1995). Etnisitenin varlığı belirli bir mekânsal bölgede nüfusun homojen olduğunu varsayan ulus ve vatandaşlığın inşasına

yönelik bir tehdit olarak görülmektedir. Burada çeşitli boyutları olan sosyal dışlanma kavramı gündelik temaslar ve politik ölçeklerde kurgulanan etnikleşme süreçlerine bağlı olarak ele alınmıştır. Etnikleştirmeye bağlı sosyal dışlama süreçleri emek piyasasına, iş imkânlarına ulaşım ve seyahat özgürlüğünün kısıtlanması gibi çeşitli sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde üzerinde durulan temel kavramlar ve işgücü göçleri ve etnikleşme süreçleri üzerine geliştirilen kavramsal çerçeveden hareketle Karadeniz'de özellikle fındık ve çay tarımında yer alan, çeşitli etnik, kültürel özellikleri olan göçmen işgücü üzerinde durulacaktır.

Karadeniz'de Göçmen İşgücü ve Etnikleşme Süreçleri

Türkiye genelinde olduğu gibi Karadeniz Bölgesi'nde kayıt dışı ekonominin büyüklüğü göçmen işçiler için geniş iş imkânları sağlamaktadır. Özellikle çay ve fındık tarımında aynı bölgede oturan yerli işçiler yeterli olmamakta ve bölge dışından hatta ülke dışından gelen mevsimlik işçiler hasat sezonunda yoğun olarak çalıştırılmaktadır. Bu süreçte Karadeniz'in farklı illerinde yer alan tarımsal alanlarda bölge dışını da kapsayan bir emek piyasası oluştuğu gibi aynı zamanda sezonluk olarak farklı ulus, etnik ve kültürel özelliklere sahip kesimler arası karşılaşma ve temas yaşanmaktadır. Bu karşılaşmalara, Karadeniz Bölgesi'ne fındık toplamaya giden Kürt/Arap işçilerle yerel halkın etkileşimini, çay toplamaya gelen Gürcü işçileri ve son olarak da Suriyeli göçmenleri de eklemek mümkündür (Kalkınma Atölyesi 2016: 65). Böylece kırsal alanlar eski homojen yapısını yitirerek farklı etnik, dini ve kültürel grupların bir araya geldikleri, emek piyasası içinde karşılıklı bağımlılık ve rekabete dayalı olarak çelişkili ilişkilerin oluştuğu heterojen alanlar haline gelmiştir. Düzce, Zonguldak, Karabük, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin gibi önde gelen Karadeniz İlleri'nde son yıllarda çay ve fındık tarımında çalışan Gürcü ve Suriyeli İşçilerin sayısı hızlı artışlar göstermektedir. Gürcü ve Suriyeli işçilerle birlikte yerli işçiler ve Güneydoğu'nun belli başlı il ve ilçe merkezlerinden gelen Kürt işçiler Karadeniz Tarımında ücretli emeğin çeşitli bileşenlerini oluşturmaktadırlar.

Türkiye'de son yıllarda fındık üretiminin yoğun olarak yapıldığı Karadeniz'in çeşitli bölgelerine Güneydoğu'dan mevsimlik olarak çalışmaya giden tarım işçileri üzerine çok sayıda akademik araştırma, rapor ve saha araştırması yayınlanmıştır.¹ Bu çalışmalarda mevsimlik tarım işçilerinin içinde bulunduğu olumsuz yaşam, çalışma ve barınma koşulları yanında uğradıkları etnik ayrımcılık ve sosyal dışlanma gibi konular ele alınmıştır. Bununla birlikte son yıllarda Suriye'den savaş ve çatışma ortamından kaçan aileler tarımda ücretli işlerde çalışmaya başlamakta ve emek piyasasında yeni bir katman haline gelmektedir. Suriyeli göçmenlerin tarımdaki işlerde istihdam edilmesiyle birlikte tarımsal emek piyasası kendi içinde çalışma koşulları, yasal durumları ve etnik farklılıkları açısından farklılaşan ücretli

¹ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Pelek (2010), Çınar (2014), Yıldırım (2015). Ayrıca Hayata Destek Derneği ve Kalkınma Atölyesi gibi sivil toplum kuruluşları son yıllarda düzenli olarak mevsimlik tarım işçiliğini konu alan raporlar yayınlamaktadırlar.

emek gruplarından oluşmaya başlamıştır. Çalışmada tarımda yer alan çeşitli emek kategorilerinin içinde bulunduğu etnikleşme süreçleri Karadeniz tarımında ağırlıklı olarak üretilen ürünler olan fındık ve çay bazında ele alınmıştır.

Çay

Bilindiği gibi Artvin, Rize, Trabzon, Ordu, Giresun İlleri Türkiye’de yoğun olarak pazara yönelik çay üretiminin yoğun olarak sürdürüldüğü yerlerdir. Kıyı kuşağında yer alan bu illerin kırsal alanlarında yaşayan yaklaşık 200 bin aile çay üreticiliğinde uzmanlaşmıştır (ÇAYSİAD 2015). 2000’li yılların başında 750 bin ton olan yaş çay üretimi hacmi 2014 yılında 1,2 milyon tona kadar çıkmıştır (TUİK 2016a). Çay yapraklarının hasadı, yaprakların çay işleme fabrikasına taşınması ve çayın fabrikalarda çeşitli işlemlerden geçirilerek tüketilecek çay haline getirilmesi üretimin çeşitli aşamalarını oluşturmaktadır. Çay yapraklarının hasat edildiği Mayıs (birinci hasat), Temmuz (ikinci hasat) ve Eylül (üçüncü hasat) aylarında mevsimlik tarım işçilerinin çalışması yaygın bir uygulamadır. Bölgede çay hasadında yaygın olarak Gürcistan uyruklu işçiler çalışırken, yaş çay yapraklarının fabrikalara taşınması işinde Suriyeli göçmenlere rastlanmaktadır (Kalkınma Atölyesi 2016: 108). Artvin Sarp Sınır Kapısı’ndan özellikle çayın hasat dönemlerinde Gürcistan’dan gelen göçmen işgücü sayılarında büyük artışlar olmakta, sezon bittikten sonra çalışmaya gelen kesim geri dönmektedir. Çayın fabrikada işlenmesinde ise geçici olarak çalışan kayıtlı yerli işçiler istihdam edilmektedir.

Son yıllarda Türkiye genelinde tarımda yaşanan dönüşüm ve çözülmeden payını çay üretimiyle meşgul olan üreticiler de almıştır. Neoliberal tarım politikaları kapsamında desteklemelerin azaltılması, piyasa fiyatlarının dalgalanmalarından doğan belirsizlikler üreticilik yapan ailelerin gelirlerinde kayıplara yol açmıştır. Ayrıca tarım arazilerinin miras yoluyla küçülmesi, üreticilerin yaşlanması ve ailelerin dışarıya göç vermesi gibi çeşitli nedenler çay üreticilerini yerli işçilere ve bölge dışından gelen; özellikle Gürcülerden oluşan göçmen işgücüne bağımlı hale getirmektedir. Çay üreticiliği yapan toprak sahiplerinin ticarete ve tarım dışındaki diğer sektörlerle yönelmeleri göçmen işgücüne ilginin artmasında diğer bir nedendir. Son yıllarda yerli halkın üretimden çekilmeye başlamasıyla birlikte yaz aylarında çay bahçesi sahipleri işçi bulmak için birbirleriyle yarışmakta ve oluşan işçi talebine büyük ölçüde Gürcistan’dan gelen işçiler cevap verebilmektedir (Kalkınma At. Raporu 2016: 114). Büyük bir kısmı kayıt dışı ve güvencesiz çalışan Gürcü işçilerin sayısı 2013 yılında 16 bin, 2014 yılında 12 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir.² Gürcü işçilerin çay hasadını gerçekleştiren ağırlıklı grup olması, mevsimlik işler arayan farklı gruplar arasındaki rekabetin oluşmasına da izin vermemekte ve ücretler Gürcü işçiler lehine günlük 100-110 TL’ye varacak kadar yükselebilmektedir.

² Gürcü işçilerin sayılarının yer aldığı haberin ayrıntıları için bkz. <http://www.sabah.com.tr/trabzon/2015/04/07/cay-sektorunde-gurcistanli-isci-sorunu> Er: 15.10.2016

Çay sektöründe çalışan, ücretler ve iş fırsatları bakımından birbiriyle rekabet eden farklı ücretli emek kategorilerinden ve bu rekabetin kendisini etnik dışlama biçiminde gösterdiği bir durumun oluştuğunu gösteren herhangi bir veriye sahip değiliz. Hatta Kalkınma Atölyesi'nin sahadan elde ettiği verilere göre Rize'de yerli halktan kişilerle yapılan görüşmelerde Gürcü işçiler için; çok temiz oldukları, her akşam mutlaka duş yaptıkları, işçi sınıfı disiplini içinde oldukları, kendilerine verilen işi tam olarak yerine getirdikleri gibi olumlu ifadeler kullanılmaktadır (2016: 180). Göçmen işgücünün etnikleşme süreçlerinde genellikle rastlandığı gibi Gürcü işçiler için yerli halk tarafından olumsuz bir algı, söylem ve buna bağlı dışlama pratikleri geliştirilmemiştir. Gürcü işçiler çay sektöründe yer alan irili ufaklı sermayedarlar için vazgeçilmez bir işgücü kaynağı haline geldiği gibi aynı zamanda devlet veya yerli halk için "hayal edilen tek ulus"u, uygulanan göçmen politikalarını sekteye uğratma riski olmayan bir işgücü özelliği taşımaktadır. Bu nedenle yasal olmamasına rağmen Gürcü işçi çalıştırmak son derece yaygın ve yetkililerin göz yumduğu bir uygulamadır. Bu özelliklerinden dolayı Gürcü işçiler, tarımsal emek piyasasında ağırlıklı grup olan ve riskli ve tehlikeli işgücü kesimi olarak görülen Kürt mevsimlik işçilere tercih edilmektedir. Dolayısıyla Bonacich'in yukarıda ifade ettiği gibi etnik gruplar içinde buldukları toplumun içerme koşullarına bağlı olarak sınırlarını yeniden tanımlayabilmekte "ötekiyle" kurulan ilişkiler pozitif ve kapsayıcı da olabilmektedir.

Fındık

Türkiye'de 1950'li yılların başından bu yana fındık dikim alanlarında ve toplam fındık üretiminde büyük artışlar yaşanmaktadır. Ordu ve Giresun gibi fındık üretiminde uzmanlaşan iller yanında Trabzon, Samsun, Bolu, Düzce, Sakarya olmak üzere fındık ekim alanları oldukça genişlemiştir. 1984, 1989 ve 2001 yıllarında fındık ekim alanlarının sınırlandırılmasına yönelik olarak çıkartılan kanun ve yönetmeliklere rağmen çiftçiler tarafından yeni ekimler yapılmaya devam edilmektedir. Dünya fındık üretiminin yaklaşık %80'i Türkiye'de yapılmakta özellikle Ordu, Giresun, Trabzon illerinde üreticiler pazara yönelik fındık üretiminde uzmanlaşmıştır. Fındık üretiminin yoğun olarak sürdürüldüğü illere Düzce, Zonguldak ve Samsun'u da eklediğimizde Karadeniz'in dünya pazarlarına fındık ihraç eden önde gelen bölgelerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (ZMO 2016). Ziraat Mühendisleri Odası'nın Fındık Raporu'na göre son yıllarda ortalama 600-700 bin ton arasında değişen fındık üretiminin yüzde 70'ine yakın bir kısmı çok sayıda yerel tüccardan ve ihracatçı firmalardan oluşan geniş bir aracı grubu vasıtasıyla Avrupa piyasalarına ve çikolata endüstrisine ulaştırılmaktadır. Kısacası fındık özellikle 1950'lerden bu yana devlet desteklemeleri eşliğinde hızla artan üretim hacmi ve yerel, ulusal ve küresel ticari bağlantılarıyla Karadeniz Bölgesi'nin sosyoekonomik yapısını belirleyen önde gelen tarım ürünlerindedir.

Son 20 yıllık süreçte Türkiye Tarımında yaşanan yapısal dönüşümden fındık üreticileri de yoğun olarak etkilenmiştir. Özellikle 2000'li yılların

başında arka arkaya yaşanan ekonomik krizlerle birlikte devlet tarafından tarımda serbestleşme politikaları daha sistematik uygulanmaya başlanmış, fındık üreticisi kesime yönelik desteklemelerde kısıtlamalara gidilmiştir. Fındıkta desteklemelerin asgariye indirilmesi, fiyatlardaki dalgalanmalar, arazilerin miras yoluyla parçalanarak küçülmesi gibi çok sayıda etken üretici ailelerinde büyük bir çözülmeye yol açmış ve üretici aileler dışarıya yoğun bir göç vermeye başlamıştır. Tarımda serbestleşme politikalarının sonuçlarının görülmeye başlandığı 2004 yılında Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane gibi illerde tarımda istihdam edilen kişi sayısı 650 bini bulurken 2013 yılında bu sayı 450 bine inmiştir (TUİK 2016b). Özellikle tarımda yaşanan çözülmeye birlikte kırsal alanlarda üretici haneleri bölge dışına göç olarak genç nüfus göndermekte ve fındık üretiminde giderek yerli işçiler, mevsimlik tarım işçilerinden oluşan ücretli emeğe bağımlı hale gelmektedirler (Yıldırım 2015). Ordu ve Giresun illerinde 50 bine yakın işletmede mevsimlik gezici tarım işçisi çalıştırılmakta, bu işçilerin yüzde 20 ile 30'unu Gürcüler oluşturmaktadır. Doğu ve Güneydoğu'dan gelen Kürt işçiler ağırlıklı olmakla birlikte Gürcüler ve Suriye'den gelen mültecilerden oluşan mevsimlik işçiler de fındık hasadı işinde çalıştırılmaktadır. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi bu durum fındıkta emek piyasasının çeşitli ülke, ulus ve etnisitelerden gelen işçi ve üreticilerin bir araya geldiği, birbirleriyle zorunlu bir temas kurduğu bir alan haline gelmesine yol açmıştır.

Güneydoğu'nun belli başlı il ve ilçelerinden gelen Kürt işçiler Karadeniz'de fındık hasadında en çok başvurulan işgücü kaynaklarından biridir. Güvencesiz, kayıtdışı ve düşük ücretlerle çalışan yemek, ulaşım ve barınma gibi birçok masrafı üstlenmek zorunda kalan bu kesim son yıllarda daha riskli bir piyasa ortamında üretimi sürdüren işveren çiftçiler için büyük bir olanak haline gelmektedir. Tarımda işçiler ve işverenler arasında aracılık yapan daybaşılar sayesinde Kürt İşçiler Ordu, Giresun, Samsun'dan Düzce'ye kadar geniş bir bölgede fındık hasadı işini üstlenmişlerdir. Ancak aynı zamanda Türkiye'nin batı bölgelerinde Kürt ve Doğulu olmanın PKK'lı olmakla eş anlamlı görülmeye başlandığı 1990'lı yıllardan itibaren çalışmaya gelen tarım işçilerinin Karadeniz İlleri'nin meydanlarını, sokaklarını, tarhalarını doldurmaya başlamaları işçilerin toprak sahibi köylüler, yerli halk ve devletle kurdukları ilişkilerde etnikleşmenin ve sosyal dışlamanın zeminini oluşturmaya başlamıştır. Tarımda ucuz işgücüne ulaşım imkânı aynı zamanda uzaktaki bir "tehlikeyi" yakına getirmekte etnikleşme ve sosyal dışlama mekanizmalarını harekete geçirmektedir. Mevsimlik işçiler çalışmaya gittikleri yerlerde hem devlet tarafından hem de yerli halk ve toprak sahipleri tarafından olumsuz bir "Kürt" algısı içinde değerlendirilmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren Karadeniz'de yerli halk ve devlet yetkililerinin söylemlerinde milliyetçi söylem güçlenmekte Güneydoğu'dan gelen mevsimlik işçilerin PKK'lı veya terörist olmakla eş görüldüğü, işçilerle birlikte teröristlerin bölgeye sızabileceği gibi tehdit ve tehlikeye işaret eden algı ve söylemler yaygınlaşmaktadır.

Sadece algılar, geliştirilen söylemler değil, olumsuz içeriğiyle “Kürt”, “doğulu” tanımlamaları gündelik hayatta ve işçilerin çalışma ilişkilerinde belirli sonuçlar da yaratabilmektedir. İşçilerle yerli halk, tarla sahipleri arasında ortaya çıkan büyük gerginlikler, kavgalar, linç olayları ve çoğunlukla işçilerin polis, jandarma eşliğinde çalışmaya gittikleri yerlerden çıkartılması çeşitli gazete haberlerine konu olmaktadır.³ Geçtiğimiz ağustos ayında Giresun Tirebolu’da kaymakam, belediye başkanı gibi ilçenin önde gelen yetkililerin aldığı karara göre asayiş ve huzurun sağlanması ve suçun oluşmadan önlenmesi amacıyla ilçeye dışarıdan fındık işçisi girişleri yasaklanmıştır.⁴ Bu durum gelen işçilere yönelik kuşku ve ön yargıların anayasal bir hak olan seyahat ve çalışma özgürlüğünü kısıtlama noktasına kadar varabildiğini göstermektedir. Aile arasında Kürtçe konuşan işçi grubunun işveren çiftçi tarafından tarladan çıkartılması, yaşanan çeşitli olaylarda işçilerin köy veya kasaba dışına çıkartılması ya da en son örnekte görüldüğü gibi işçilerin ilçeye girişinin yasaklanması gibi çeşitli uygulamalar etnikleşmeye dayalı çeşitli sosyal dışlama olaylarının ucuz işgücü akışını sekteye uğratabildiğini göstermektedir.

Toprak sahibi çiftçiler, yerli halk ve yereldeki yetkililer arasında etnik temelli “biz ve onlar” ayrımının inşası ve kutuplaşma sürecine rağmen mevsimlik işçiler sağladıkları düşük maliyetli işgücü imkânı nedeniyle emek piyasasının diğer bileşenlerinden oldukça farklılaşmaktadır. Diğer bir değişle bir yandan etnik kutuplaşma ve ayrışma güçlenirken aynı zamanda bu kesimler arasında karşılıklı bağımlılıktan doğan zorunlu bir ilişki ve temas hali de gündeme gelmektedir.

“Kimse artık siyasetle ilgili sohbetlere girmiyor işçilerle. İlk zamanlar oldu öyle şeyler. Buralarda da münferit olaylar oldu. Bunlara (mevsimlik işçilere) terörist deyip tarladan kovdular. Paralarını vermediler. O zamanlar çok işçi geliyordu ama. O yüzden, gitseler bile aynı günün öğleden sonrası başka bir grup bulmak mümkündü. Şimdi az geliyorlar. Genelde de gelmeden önce yerleri hazır oluyor zaten. Tartırırsan sen zararlı çıkarsın. Ee, onlar da ekmek derdinde sonuçta. Artık onlar da açmıyorlar hiç bu konuları (Mustafa, 41, Erkek)(Uzun 2016: 122).”

Yukarıdaki Düzce Akçakoca’da bir üreticinin anlatımlarında görüldüğü gibi piyasa baskısı altında üretimi sürdüren tarım işletmelerinin ucuz işgücü ihtiyacı sosyal dışlama pratiklerini zayıflatabilmektedir. Özellikle 1990’lı yıllardan itibaren gelen işçilere yönelik olumsuzlayıcı yargıların yaygınlaşmasına rağmen Kürt işçileri kitlesel bir biçimde dışlayacak ve emek piyasasının dışına atacak büyüklükte ayrımcılık, sosyal dışlama olayları ortaya çıkmamaktadır. Kısaca ifade edilirse ayrışma mutlak bir ayrışma ve bölünmeye yol açmamaktadır. Pazara yönelik üretimde yer alan tarımsal sınıflar

³ Bu tip olaylar haberlerde genellikle “Tehlikeli Gerginlik” başlıklarıyla yer almaktadır. Son yıllarda sıklıkla yaşanan bu haberlerden biri için bkz. <http://www.ordudahaber.com/golkoyde-gergin-temas/> Er: 12.11.2016

⁴ Yasaklama haberi için bkz. <http://www.eynesilhaber.com/tirebolu/findik-iscileri-alinmayacak-446h.html> Er: 12.11.2016

arasındaki bağımlılık ilişkileri, etnik kategorilerin inşasından türeyen sosyal dışlamanın yapısal sınırlarını oluşturmaktadır. Mevsimlik işçilerin etnik aidiyetlerine ilişkin olumsuz algı ve tanımlamalar yaygın olmasına rağmen toprak sahibi işverenler çoğunlukla tarladaki fındıklarını olabildiğince hızlı ve düşük maliyetli toplamak ve borçlarını ödemek niyeti içindedirler. Fındık üretiminin yoğun olarak yapıldığı Giresun'da hasat döneminde Güneydoğu'dan gelen işçilere ihtiyaç duyulmaktadır. Tehdit algısına ve etnik ayrışmaya bağlı sosyal dışlama süreçleri, Güneydoğu'dan gelen tarım işçilerinin Karadeniz'e alınmaması boyutlarına vardığında düşük ücretli işgücüne ihtiyaç duyan çiftçilerin temsilcileri yaşanan ayrımcılığa ve sosyal dışlamaya tepki göstermektedir. Giresun Ziraat Odası Başkanı Özer Akbaşlı'nın bölgede yaşanan "terör olayları" nedeniyle "terör örgütü" üyelerinin Güneydoğu'dan gelecek fındık işçilerinin arasına sızması endişesi nedeniyle Güneydoğulu mevsimlik fındık işçilerine ambargo uygulanacağı yönündeki haberlere gösterdiği tepki bu bağlamda değerlendirilebilir.

"Son 20 yıldır Giresun, Güneydoğu'dan yoğun işçi çalıştıran bir bölgedir. Giresun'da 120 bin ton fındık üretimi yapılmaktadır. Bu üretimin yüzde 70'ini Güneydoğu'dan gelen işçilerle topluyoruz. Artık Güneydoğulu işçilerle aramızda sosyal ilişkiler doğdu. Güneydoğu'da yaşayanların bölgede çalışması kaçak değildir, ayıp değildir. Burada Güneydoğu'dan gelenlere ayrımcılık yapmak yanlıştır. Güneydoğu'dan işçi gelmezse sıkıntı yaşanacaktır".⁵

Üretici temsilcisinin işçilerle aradaki "sosyal ilişkilere" dikkat çekmesi ve bu kesimin tehdit ve tehlike unsuru olmadığına yönelik ürettiği söylem ucuz işgücü akışına süreklilik kazandırma ihtiyacının beraberinde getirdiği bir sonuçtur. Dolayısıyla tarımda meta ilişkilerinin beraberinde getirdiği zorunluluklar nedeniyle etnik ayrışmaya bağlı sosyal dışlama süreçlerinin bazı yapısal sınırları olduğunu görmekteyiz. Etnik ayrışma ve tehdit algısı işçilerin emek piyasasından kesin olarak çıkarılması gibi tam anlamıyla bir ayrışmaya dönüşmemektedir.

Göçmen işgücünün "imkan ve tehdit" özelliği tarımda çalışma rejimini oldukça özgünleştirmiştir. Potansiyel tehdit ve tehlikeli olarak görülen bir grubun geniş kitleler halinde Ordu ve Giresun'a girişi mülki amirleri, polisi, jandarmayı önlemler almaya ve kapsamlı bir denetime zorlamaktadır. Toprak sahibi fındık üreticisinin oldukça yaygın olduğu bölgede devlet, bir yandan Güneydoğu'dan gelen ucuz işgücü akışını düzenlemekte diğer tarafta gelen işçilerin gündelik hayatla, sokakla temasını en aza indirecek şekilde önlemler almaktadır. Çalışmaya gelen işçiler, dayıbaşı aracılığıyla il ve ilçenin gündelik hayatıyla temas etmeden doğrudan çalışacağı tarlaya yönlendirilmektedir. Bununla birlikte ilgili Başbakanlık Genelgesi'nin yürürlüğe girdiği 2010 yılından itibaren hem dayıbaşlarının hem de çalışmaya gelen tarım işçilerinin kimliklerinin toplanarak fotokopilerinin alınması, Emniyet ve Jandarma'da GBT sorgulamalarının yapılması şeklinde kontrollerin artı-

⁵ İlgili haber için bkz. http://www.vatangiresun.com/findik-sezonu-geliyorsorunlar-ayni_haberi_1450.html [14.11.2016]

rıldığını görüyoruz. Ayrıca tarımda Güneydoğu'nun ucuz işgücü rezervlerine ulaşmada büyük rolü olan dayıbaşlarının kayıt altına alınması, aracılık belgesi olmayan dayıbaşlarının işçi getirmesinin yasaklanması gibi bir dizi önleme başvurulmuştur. Bu şekilde işçilerin ancak devlet tarafından güvenli bulunan işçi tedarik etme kanallarına dâhil olurlarsa bölgeye girebilecekleri görülmektedir. Bu sayede "PKK'nın bölgeye sızabileceği" kaygısıyla potansiyel bir tehdit olarak görülen işgücünün köy ve kasabalardaki sosyal temasları asgariye indirilebilmekte hem de ucuz işgücünün sorunsuz akışı sağlanmaktadır. İşçilerin seyahat özgürlüğü kısmen engellenebilmekte ve mümkün olduğunca Güneydoğu'dan gelen işgücünün doğrudan çalışacağı tarlaya yönlendirilmesi ve iş bittiğinde gündelik hayatla en az temas edecek şekilde geri gönderilmesi doğrultusunda sıkı kontroller uygulanmaktadır.

Daha önce Miles ve Satzewitch'ten yapılan aktarımlarda üzerinde durulduğu gibi Kürt mevsimlik işçilerinin içinde bulunduğu işgücü göçü ve çalışma ilişkileri sadece ekonomi politik gelenek içinden gelen açıklamalarla ele alınabilecek bir konu değildir. Çünkü işçiler gittikleri yerlerde herhangi bir politik faaliyet amacı taşımadan sadece iş imkanlarını değerlendirmek amacıyla gitmelerine rağmen yereldeki devlet yetkililerinin uygulamaları ucuz işgücü akışını düzenlemenin ötesinde, gelen işçileri "tek ulus hayaline" yönelen bir tehdit olarak değerlendirmektedir. Devlet, yerli halk ve mevsimlik işçiler arasındaki yerel ölçekte kendisini gösteren temaslar ve pratikler büyük ölçüde daha geniş ve ulusal ölçeklerde etkili politik süreçlerle, 1990'lardan itibaren Türkiye'nin batı bölgelerinde yaygınlaşan milliyetçilikle doğrudan ilişkili hale gelmekte ve bu süreç işçilerin çalışma tecrübeleri üzerinde çeşitli sonuçlar yaratmaktadır. Mevsimlik işçilerin Karadeniz'in önde gelen illerine doğru yönelen göçü aynı zamanda dışarıdan olumsuz bir içerik atfedilen "Kürtlerin yayılması", "sızması" olarak değerlendirilmekte bu da işçilerin içinde bulunduğu çalışma ve yaşam koşullarını daha da korumasız ve dezavantajlı hale getirmektedir. Oldukça düşük maliyetli işgücü arzı sağlayan tarımdaki korumasız ve güvencesiz çalışma rejimine kolaylıkla uyum gösteren bu kesim hasat sezonunda geniş kalabalıklar halinde çalışmaya geldikleri yerde yaygın hale gelen olumsuz Kürt, Doğulu algısı ve dışlayıcı pratiklerden kurtulamamaktadır. Yerli halk arasında yaygın olan mevsimlik işçilere yönelik dışlayıcı algı, tutum ve pratikler, ücret farklılıklarından ve iş imkânlarının kıtlığından doğan bir rekabetin yarattığı sonuçlarla ilgili olmaktan ziyade daha çok popüler milliyetçiliğin yaygınlaşması çerçevesinde işçilerin "tek ulus hayaline" yönelen bölücü bir tehdit olarak görülmesiyle ilgilidir.

Suriyeli mevsimlik tarım işçileri Karadeniz'de fındık hasadında oldukça seyrek rastlanan bir kesimdir. Kalkınma Atölyesi'nin saha araştırmasına göre Suriyeli işçiler Rize, Trabzon, Ordu ve Samsun'un tarımsal alanlarında mevsimlik işlerde çalışmaya gelmektedirler (2016). İlgili rapora göre tarımda yabancı göçmen işgücü içinde ağırlıklı hale gelen Suriyeli işçiler tarımda ücretli çalışan kesimler arasında bir çatışmaya neden olmaktadır. Bu çatışmanın eksenini daha çok kendisini ücretler ve iş fırsatları alanında artan

rekabet olarak göstermektedir. Suriyeli işçiler en acil sorunları olan iş bulma ihtiyacını ancak emek piyasasında mevcut ücret düzeyinin daha altında bir ücretle çalışmaya razı olarak çözmeye çalışır. Emek piyasasına en son ve daha dezavantajlı giren bu grup ancak işveren için diğerlerine nazaran daha düşük maliyetli işgücü olma vasfını kuşandığında cazip hale gelmektedir. Dolayısıyla bu durum emek piyasasında ayrı bir katmanın oluşmasına yol açmakta ve emekçi kesim arasındaki rekabeti artırmaktadır (Hayata Destek Der 2014). İşverenlerin emek piyasası içinde daha ucuza çalışmaya hazır Suriyelilere yönelmeleri emek piyasasında görece yüksek ücretler alan yerli işçilere ve Kürt işçilere olan talebi azaltmaktadır. Yerli işgücünün ciddi bir işsizlik tehlikesiyle karşılaşması kendisini farklı etnik gruplar olarak belirginleşen göçmenlere yönelik ayrışma ve sosyal dışlamayla göstermektedir. Bu durum özelinde etnisiteye bağlı sosyal dışlama ve ayrımcılık, işgücü içinde iş imkânları ve düşmeye başlayan ücretler konusunda yaşanan rekabetin bir ifadesi haline gelmiştir. Yukarıda Bonacich'in de ifade ettiği gibi yüksek ücret alan yerli işgücü düşük ücretli kesimi dışlayarak belirli iş alanlarını kendi kontrolünde tutmaya çalışmaktadır. Bu durum farklı etnik gruplar arası ayrışma ve dışlamaya güçlendiren diğer bir dinamik haline gelmektedir.

Sonuç

Kuşkusuz işçileşme ve etnikleşme süreçleri farklı tarihsel, mekansal süreçlerde farklı boyut ve içerikler kazanabilmektedir. Çalışmada üzerinde durulan Karadeniz'de kırsal kesimin artık yerel halktan oluşan tek bir üretici kesimden oluşmadığını bunun yerine yerliler, Güneydoğu'dan gelen Kürtler, Gürcüler ve Suriyeliler olmak üzere çeşitli ulus ve etnisitelerden gelen işçilerin karşılaşma ve temas alanı haline geldiğini görmekteyiz. Bu durum tarımsal işgücü içinde ücretsiz aile emeği yerine ücretli işçiliğin yaygınlaştığını gösterdiği gibi aynı zamanda yoğun olarak etnikleştiğini de göstermektedir. Bu ücretli emek içinde Gürcü işçilere çay tarımında üreticiler tarafından yoğun olarak ihtiyaç duyulmakta ancak Gürcülerle üreticiler, yerli halk ve devlet arasındaki etnikleşme ve buna bağlı ayrışma, dışlama dinamikleri zayıf kalmaktadır. Bu durum Gürcülerin etnik ve siyasal olarak olumsuz anlamlar yüklenen bir tehdit kaynağı olarak görülmemesiyle ilgili olduğu gibi aynı zamanda bu kesimin çay üretiminde vazgeçilmez bir işgücü kaynağı olmasıyla da ilgilidir. Bu durum etnik ayrışma ve dışlama süreçlerini harekete geçiren dinamiklerin durumsallığını ve çeşitli ekonomik, politik içerikleri olduğunu göstermektedir.

Çalışmada üzerinde durulan diğer kesim olan Kürt mevsimlik işçilerin fındık hasadında ucuz işgücü kaynağı olduğu gibi hem de bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Son yıllarda Karadeniz'in kırsal kesimlerinde yoğun bir göç yaşanmakta bu durum üreticilerin ücretsiz aile emeği kaynaklarını azaltmakta ve mevsimlik işçiler ve yerli işçilerden oluşan işgücü kaynaklarına olan bağımlılık artmaktadır. Özellikle Güneydoğu'dan geniş aile ve akrabalık grupları halinde gelen düşük ücretlerle çalışmaya hazır mevsimlik işçi grubu fındık hasadında ihtiyaç duyulan işgücünün geniş bir kesimini

sağlamaktadır. Ancak bu kesim tarımdaki korumasız ve güvencesiz çalışma rejimine mümkün olduğu kadar uyum göstermesine rağmen aynı zamanda yerli halk ve yereldeki devlet organlarının tehdit algısı ve dışlayıcı müdahalelerine maruz kalmaktadır. Güneydoğu'dan gelenler sadece geniş bir ucuz işgücü arzı olarak değil aynı zamanda "yabancı", "tehlikeli" görülen Kürtlerin geniş kitleler halinde Karadeniz'e "sızması" olarak değerlendirilmektedir. Bu iki dinamik tarımda çalışma rejimini özgünleştirmekte, mülki amir mümkün olduğunca ucuz işgücü akışını kontrollü hale getirerek, işçilerin sosyal hayatla temaslarını asgariye indirecek izolasyon önlemleri olarak sorunun üstesinden gelmektedir. Sonuç olarak tarımdaki emek rejiminin aldığı biçimleri tarımda kapitalizmin ucuz işgücü ihtiyaçları çerçevesinde sadece ekonomi politik disiplini içinde kalarak çözümlenmek yeterli olmamakta yerel devlet ve halkın "tek ulus hayali" çerçevesinde gelişen algı ve pratikleri de belirleyici olmaktadır.

KAYNAKÇA

- ANTHIAS Floya (2001). "The Concept of 'Social Division'and Theorising Social Stratification: Looking at Ethnicity and Class." *Sociology* 35.(4): 835-854.
- ANTHIAS Floya ve Nira Yuval-Davis (2005) *Racialized boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and The Anti-Racist Struggle*. London: Routledge.
- BALIBAR Etienne ve Immanuel WALLERSTEIN (1995). "Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler",çev. Nazlı ÖKTEN. İstanbul: Metis Yayınları.
- BONACICH Edna (1972). "A Theory Of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market" *American Sociological Review*, Vol. 37, (5): 547-559.
- BONACICH Edna (1999) "Class Approaches to Ethnicity and Race." *Critical Sociology* 25, (2/3): 166-194.
- CASTELLS Manuel (1975) 'Immigrant Workers and Class Struggle in Advanced Capitalism', *Politics and Society*, 5 (1), 33-66.
- CASTELLS Stephen ve Mark J. MİLER (2008) *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslar arası Göç Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- COX Oliver (1948) "Caste, Class and Race", New York: Monthly Review.
- ERIKSEN Thomas Hylland (2004) *Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış*, Çev. Ekin Uşaklı, İstanbul: Avesta Sosyal Bilim.
- GAMBETTİ Zeynep (2007) "Linç Girişimleri, Neoliberalizm ve Güvenlik Devleti", *Toplum ve Bilim*, 109: 7-34.
- HANDELMAN Don (1977) "The Organization of Ethnicity" *Ethnic Groups. An International Periodical of Ethnic Studies*, 1.3: 187-200.
- HAYATA DESTEK DERNEĞİ (2014) *Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği 2014 Araştırma Raporu*, İstanbul.

- KALKINMA ATÖLYESİ (2016) *Türkiye’de Mevsimlik Tarımsal Üretimde Yabancı Göçmen İşçiler Mevcut Durum Raporu: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine*, Ankara.
- MILES Robert, and Viktor SATZEWICH (2007) *Göç, Irkçılık ve Postmodern Kapitalizm*. Fark/Kimlik, Sınıf İçinde Çeviri: Özge Yalçın, Deniz, İzmir: Eos Yayınevi.
- SAĞIR Meral Öztoprak ve Serkan H. AKILLI (2004) “Etnisite Kuramları ve Eleştirisi.”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1): 1-22.
- ROBINSON Cedric (2000). *Black Marxism*, London: The University Of North Carolina Press.
- SHELLEY Toby (2007) *Exploited: Migrant Labour in the New Global Economy*, London: Zed Books.
- SOLOMOS John, and Les BACK (1995) "Marxism, Racism, and Ethnicity." *The American Behavioral Scientist*, 37(5): 547-559.
- UZUN Emel (2015) "Kürt Fındık İşçileri: Bir Karşılaşma Mekânı Olarak Akçakoca." *Moment Dergi*, 2 (1): 100-132.
- YILDIRIM Uygar Dursun (2015) *1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: SAV.

Elektronik Kaynak ve İnternet Haberleri

- ÇAYSIAD (2015) Çay Sektörünün Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri Raporu, <http://www.caysiad.org.tr/>, Er: 15.11.2016
- Eynesil Haber (Yerel Basın), “Fındık İşçileri Alınmayacak”, <http://www.eynesilhaber.com/tirebolu/findik-iscileri-alinmayacak-446h.html>, 12.11.2016
- Ordu’da Haber İnternet Sitesi, “Gölköy’de Gergin Temas”, <http://www.ordudahaber.com/golkoyde-gergin-temas/>, 12.11.2016.
- Sabah Gazetesi, “Çay Sektöründe Gürcistanlı İşçi Sorunu”, <http://www.sabah.com.tr/trabzon/2015/04/07/cay-sektorunde-gurcistanli-isci-sorunu>, 15.10.2016
- TUİK (2016a) Bitkisel Üretim İstatistikleri, www.tuik.gov.tr, Er: 11.11.2016.
- TUİK (2016b) İşgücü İstatistikleri, www.tuik.gov.tr, 11.11.2016.
- Vatan Gazetesi, “Fındık Sezonu Geliyor Sorunlar Aynı”, http://www.vatan.giresun.com/findik-sezonu-geliyorsorunlar-ayni_haberi_1450.html, 14.11.2016
- ZMO (2016) Fındık Raporu (2016), http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=26370&tipi=17&sube=0, Er: 15.11.2016.